

ƏHƏD HƏSƏN oğlu CAVADOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

**AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYADAN
İSTİFADƏ İMKANLARI**

Dünya təhsil sisteminə inteqrasiyanın gücləndiyi hazırkı dövrdə təlimin inteqrativliyi, inteqrasiya modellərindən yerli-yerində istifadə təhsilalanlara hərtərəfli bilik və bacarıqların

verilməsini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Ulu öndər H.Ə.Əliyev təhsilin gələcəyini yeni texnologiyaların tətbiqində görürdü. Onun siyasi-mədəni kursunun layiqli davamçısı olan prezidentimiz cənab İ.H.Əliyev imzaladığı son fərman və sərəncamlarla "Təhsil Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ən öncül istiqamətlərindən biridir" konsepsiyasını uğurla həyata keçirir. Dünyamızı COVID-19 virusunun təhlükəsi bürüdüüyü indiki dövrdə H.Ə.Əliyevin siyasi-mədəni kursuna sadıq olan insanlar bir daha sübut etdilər ki, onlar daim Azərbaycan xalqının yanındadırlar, vətəndaşlarımızın qayğı və ehtiyaclarının ödənilməsi onlar üçün prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu, eyni zamanda cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarına da aiddir.

XX-XXI əsrləri "Heydər Əliyev əsrləri" adlandıran prof. Y. Seyidov öz məqalələrinin birində yazırdı: "...dili taleyin ümidinə buraxmaq olmaz, onun qayğısına qalmaq, ona kömək etmək, onu inkişaf etdirmək lazımdır. Bu işdə ziyalıların, yazıçıların, dili tədqiq edib öyrənənlərin, onu tədris edənlərin rolu olduqca böyükdür"(7, 55). Müasir dövrdə təlimin, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan dərslərin qarşısında bir sıra mühüm tələblər qoyulur. Bu tələblərdən ən vacibi və ya vaciblərindən biri *fəndaxili və fənlərarası integrasiyanın(şaquli və üfüqi formalarda)* təmin edilməsidir. A.Qəhrəmanov təlimin təşkilinə verilən tələblərdən danışarkən yazır: "Dərsdə mümkün olan fəndaxili və fənlərarası integrasiyadan geniş istifadə olunmalı, yeni materialın öyrədilməsi integrativ formada aparılmalıdır" (4,40).

Kurikuluma dair metodik ədəbiyyatda integrasiyanın daha çox iki növündən danışılır: fənlərarası və fəndaxili. Fənlərarası integrasiya haqqında belə şərh verilir: "Fənlərarası integrasiya iki və ya daha artıq fənnin əhatə etdiyi anlayış, bilik, bacarıq və prinsiplərin sintezidir... Müxtəlif fənlərə aid oxşar və ya bir-birini tamamlayan mövzular elə planlaşdırılır və iş elə təşkil olunur ki, müəyyən bir cərchivə yaranır" (6,90). Deməli, hər hansı bir fənnə dair mövzu tədris olunarkən ona yaxın, lakin digər fənnin materialı olan bəhsə oxşar cəhətlər yada salınır, xatırladılır. Təlim prosesini təkmilləşdirən, fənlər arasında qarşılıqlı əlaqəni, asılıığı dərinləşdirən integrasiyanın köməyi ilə şagirdlər müxtəlif fənlər arasındakı əlaqələri daha dərindən başa düşür və həmin integrativ təlimin nəticələrindən şəxsi və ictimai problemlərinin həllində də istifadə edirlər.

Azərbaycan dilinin tədrisi üçün tərtib olunmuş müəllim üçün metodik vəsaitlərdə fənlərarası integrasiya xüsusi bir səviyyə kimi təqdim olunur: "İntegrativ təlimin təşkiləti zamanı fənlərarası integrasiyaya xüsusi əhəmiyyət verilir. Fənlərarası integrasiya təlim materiallarının digər fənlərin imkanları hesabına məzmun etibarilə genişlənməsinə, məsələlərin dərin təhliləsinə və ümumiləşdirilməsinə xidmət edir"(2,35).

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına dair qanunauyğunluqlardan biri də *dil tədrisi metodikası elminin digər elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsidir*. Prof. H.Bəliyev bu barədə yazır: "Azərbaycan dili tədrisi metodikası elmi *ədəbiyyatşünaslıq* (dil tarixinin tədqiqi, ədəbi dil, üslubiyyat məsələləri, bədii mətnlərin linqvistik təhlili) və *ədəbiyyatın tədrisi metodikası* (inşa yazıların aparılması, ədəbi tələffüz üzrə aparılan işlər, interaktiv-təlim texnikaları) elmləri ilə sıx əlaqədədir" (1, 17). Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, dil tədrisi zamanı ədəbiyyatın və deməli, ədəbiyyatşünaslığın ayrı-ayrı sahələri ilə integrativ əlaqə yaradılmalı, dilçiliyin hər hansı bir şöbə və ya bəhsinin digər elmlərlə (o cümlədən anlayış və hadisələrlə) bağlılığının vacibliyi diqqətdən yayınmamalıdır. Bu, bir tərəfdən pedaqoji prosesin tamlığını təmin edir, dərslərin ideya-siyasi səviyyəsini qaldırır (Şagirdlərdə azərbaycançılıq ruhu tərbiyə edir, onlara milli-mənəvi dəyərlərə qürur hissi ilə yanaşmağı öyrədir), digər tərəfdən, dil və ədəbiyyatın ortaq vəzifəsinin (şagirdlərdə nitq inkişafı) həyata keçirilməsinə stimül yaradır.

Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin 4-cü qanunauyğunluğu (*dil tədrisi metodikası elminin digər elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsi*) bu elmin təkcə ədəbiyyatla yox, digər elm sahələri--tarix, coğrafiya, fizika, informatika-riyaziyyat, fiziologiya (əsəb sistemi, hiss və danışq orqanları) ilə əlaqələri olduğunu və beləliklə, metodik ədəbiyyatda "sərbəst integrasiya" adlanan fənlərarası integrasiyanın meydana çıxdığını göstərir.

Fonetikanın tədrisi səslərin öyrədilməsi ilə başlayır. Səit və samitlərin bölgüsü danışq orqanlarının vəziyyətinə əsaslanır: səitlərin bir qismi dodaqların iştirakı ilə formalaşır; üç samitin (m, b,p) tələffüzü zamanı dodaqlar bir-birinə dəymir. Bu zaman ədəbiyyat fənni ilə integrasiya yaradılır və müəllim aşiq ədəbiyyatında maraqlı bir janr olan *dodaqdəymə*dən bir parçanı şagirdlərin

diqqətinə çatdırır. Şagirdlər bu şeir növündə dodaqlanan saitlərin və qoşadodaq samitlərinin işlənmədiyini müəyyənləşdirirlər:

*Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat (Aşıq Ələsgər).*

Ahəng qanunu tədris olunarkən ədəbiyyat, musiqi və təsviri incəsənət fənləri ilə integrasiya mümkündür. İlk növbədə “ahəng” sözünün mənasına diqqət yetirmək, şagirdlərin diqqətini ahəngin təkcə şeirdə, danışıda yox, yaşadığımız həyatda da olmasına cəlb etmək lazımdır. Müəllim bir musiqi parçası səsləndirməklə, bir rəsm əsərindən reproduksiya göstərməklə ahəngin nə olduğunu başa sala bilər. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “dəmir qanun” kimi qəbul edilən bu qanun təkcə nəzmi qaydaya salmır, onun daxili məzmununu, ifadə etdiyi hiss-həyəcanları da özündə əks etdirir. Gözəl folklor nümunələri sayılan bayatılarımız müxtəlif məzmunlu olur; onlarda həm qəm, kədər, acı-ağrı, həm də sevinc, məhəbbət duyğuları ifadə oluna bilər. Prof. T.İ.Hacıyevin müşahidələrinə görə birincilərdə qalın, ikincilərdə incə saitlər üstünlük təşkil edir (3,46); məs.:

<i>Əzizim, yasdı dağlar,</i>	<i>Əzizim, gül üşüdü,</i>
<i>Qar üstün basdı, dağlar</i>	<i>Şeh düşdü, gül üşüdü.</i>
<i>Üç ay toylu, bayramlı</i>	<i>Güldün, əqlim apardın,</i>
<i>Doqquz ay yasdı dağlar</i>	<i>Bu necə gülüş idi?!</i>

Verilən nümunələrin səs sistemində diqqətlə nəzər salsaq, onların birincisində qalın, ikincisində isə incə saitlərin üstünlüyünü aydın şəkildə görürük. Birinci bayatı qəmli, kədərli duyğuları, ikinci isə zərif, incə hisləri ifadə edir. Belə çıxır ki, bu “xalq möcüzəsi” yaranarkən qanunauyğunluq qorunub saxlanmışdır.

Sözün çoxmənalılığı və omonimliyi onun məcazi mənə kəsb etməsi ilə bağlıdır. Məhz buna görə də dilimizdəki sözlərin bir qismi həqiqi mənada işlənmir və fikrin obrazlı ifadəsinə xidmət göstərir. “Qanadlı ifadələr”in, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin də meydana çıxmasının səbəbi də budur. Digər tərəfdən, sənətkar öz əsərini gözəlləşdirmək, oxucunun bədii zövqünü tərbiyə etmək üçün məcazlaşmadan bir vasitə kimi istifadə edərək, bir çox bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə əsərdə emosionallıq yaradır.

Müəllim ədəbiyyat fənni ilə əlaqə yaradaraq, sözün məcazlaşması ilə dilimizdə bir çox *epitet*, *təşbeh*, *metafora*, *metonimiya*, *simvol* kimi bədii təsvir vasitələrinin, eləcə də əsərdə emosionallığın gücləndirilməsinə, təsvir, tərənnüm və ya təcəssüm olunan hadisənin oxucuya daha effektiv çatdırılmasına xidmət edən və bədii dilin əsas tərkib hissələrindən sayılan bədii ifadə vasitələrinin-- *bədii sual*, *bədii təkrir*, *bədii təzad*, *kinayə*, *mübaligə*, *inversiyanın* meydana çıxmasına şagirdlərin diqqətini cəlb etməlidir. Bütün bunlar dilimizdə məcazlaşmanın geniş yayılmasına, deyilən söz və ifadənin başqa cür anlaşılmaması üçün “türkün sözü” adlı bir ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur; məs.:

Bu qara gün keçicidir, bir gün bitər, inləmə,
Bağımızda sarı bülbul yenə ötər, inləmə (A. İldırım);
Yaxama quş kimi qonur bənövşə (S.Vurğun).

Verilən nümunələrdən birində “qara” sözü öz həqiqi mənasında--rəng bildirən sifət kimi yox, bədbəxtlik, faciə bildirən söz kimi işlənir. Şair bu sözü “gün” sözünün təyini kimi işlətməklə “içindəki bülbul”ü inandırmağa çalışır ki, pis günün ömrü az olar, yaxşı günlər, xoş günlər hələ qabaqdadır. İkinci nümunədə isə müqayisə əsasdır, buradakı “quş kimi” ifadəsi bənzətmə əlaməti rolunda çıxış edir, gözəl bir peyzaj yaradır. Mükəmməl təşbehlərdə isə qarşılaşdırılan əşya və hadisələr “bənzəyən-bənzədilən” sıralanması ilə düzəlir, sözün məcazlaşmasında bərabərlik yaranır; məs.:

Yazın lələsidir al yanaqların,
Yaquət kənarıdır gül dodaqların (S.Vurğun).

Bənzətmədə müqayisə, oxşatma əsasdır, lakin bu nümunələrdə qarşılaşdırılan predmetlər bərabərləşdirilir və bu hökm şəkildə ifadə olunur; “gül” sözü isə bədii təyin kimi çıxış edir, ismin

təyin rolunun təsdiqi kimi səslənir. Deməli, ayrı-ayrı nitq hissələrinə daxil olan bu və ya digər söz qrammatik vahid olur, lakin o, bədii dildə daha geniş sferada fəaliyyət göstərir.

Bir əşya və hadisənin adı çəkilmədən onun əlamətinin digər əşya və hadisə üzərinə köçürülməsi zamanı qrammatik vahidin məna tutumu genişlənir, söz və ifadə isə canlanır; məs. :

Qış günəşi uzaqdan yorğun-yorğun baxırdı yamaclara (O.Sarıvəlli);

Dəmir sətirlərim, odlu sözlərim Adın çəkildə durur ayağa(S.Rüstəm).

“Qış günəşi” adi informasiyadır, amma onun yorğun-yorğun yamaclara baxması bir insan taleyini göz önünə gətirir: Yaşlı, ahıl bir insan odlu-alovlu günlərini yada salır, vaxtilə at çapdığı yamaclara uzaqdan baxır. Dəmir sətirlər və odlu sözlərin bir əsgər kimi ayağa durması söylənilən ifadədə güclü bir canlanma yaradır, qarşımızda qısqıvraq bir igid obrazı canlanır.

Sintaksisin tədrisi zamanı poetik sintaksisin imkanlarından geniş istifadə etmək mümkündür. Bədii təsvir vasitələrində olduğu kimi, adi söz bədii ifadə vasitələri kimi işlənərək, dilin potensial gücündən daha səmərəli istifadəni əyani şəkildə göstərir. “Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri” öyrədilən zaman sual cümlələrinin bir qisminin cavab tələb etmədiyini vurğulayan müəllim bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsi olan *bədii sual* ön plana çəkir. Öyrədilir ki, adi sualdan fərqli olaraq, *ritorik sual cümlələrində* fikrin ifadəsi sual şəklində qurulur; eyni bir ifadə həm sualı, həm də cavabı özündə birləşdirir; məs.:

Nədir o mənalı, dərin baxışlar,

Nədir gözlərindən yağan yağışlar,

Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?! (S.Rüstəm).

Şair gözlərdəki dərin baxışlardan xəbər tutmaq istəyir, gözlərdən yağış yağmasını istəmir, qəlbə isə payızın, qışın yox, baharın məskən tutmasını arzulayır.

Azərbaycan dili dərslərinin digər fənlərlə, o cümlədən ədəbiyyat fənni ilə bu cür əlaqələndirilməsi dərsi dar çərçivədən çıxardır, onun əhatəlilik dairəsini genişləndirir. Pedqoji proses dərininə doğru inkişaf edir, şagirdlər qloballaşan dünyamızın sirlərinə get-gedə daha dərinləndən bələd olurlar. Təlim materialı adi bilik yox, bacarıq və vərdislərə çevrilir. Bu isə interaktiv təlimin son və başlıca məqsədidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bəliyev H.B., Bəliyev A. H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: “Qismət”, 2014, 384 səh.
2. Cavadova S. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Azərbaycan dili”(tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2016, 200 səh.
3. Hacıyev T.İ., Cəfərov N. Q., Xudiyev N.M. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslük. Bakı: “Aspoliqraf”, 2009, 144 səh.
4. Qəhrəmanov A. “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: Xəzər universiteti nəşriyyatı, 2012, 68 səh.
5. Mikayılov Ş.A., Bəkirova A.M., Əliyeva Ş.X. Ədəbiyyat dərslərində inteqrasiyadan istifadə imkanları (metodik vəsait). Bakı: Şirvan nəşr, 2006, 86 səh.
6. Rəsulova S. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları (dərsl vəsaiti). Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 249 səh.
7. Seyidov Y. Demokratiyanın uzun yolu (birinci kitab). Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2001, 315 səh.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir dövrümüzdə tədrisin, o cümlədən Azərbaycan dili tədrisinin inteqrativ mahiyyət daşımasından, metodik ədəbiyyatda inteqrasiya problemindən, onun növlərindən danışılır. Azərbaycan dili dərslərində inteqrasiyadan istifadə imkanlarını əsas hədəf seçən tədqiqatçı bu fənnin ədəbiyyat dərsləri ilə mümkün olan əlaqələrindən söz açır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, bəzi folklor nümunələrindəki ahəngdarlıq dilimizin zəngin səs sistemi ilə bağlıdır. Sözüün məcazlaşması ədəbi-bədii nümunələrdə bir sıra zəngin bədii təsvir vasitələri və sintaktik fiqurların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu da öz növbəsində sözüün semantikasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir.

Açar sözlər: *integrativ təlim, integrasiya modelləri, fənlərarası integrasiya, ahəng qanunun poetik imkanları, sözüün çoxmənalılığı və məcazlar*